

પાઠ 7. ભારતીય અર્થતંત્ર

→ પ્રસ્તાવના :

ભારતએ ભવ્ય સાંસ્કૃતિક વારસો ધરાવતો વિશ્વનો સૌથી મોટો લોકશાહી શાસનવ્યવસ્થા ધરાવતો દેશ છે. જેમાં બિન-સાંપ્રદાયિકતાને કારણે વિવિધતામાં એકતાના દર્શન થાય છે.

‘ભારત’ – દેશનું નામ કઈ રીતે પડ્યું તેનો ઉલ્લેખ મહાભારતમાં થયો છે. તે મુજબ રાજા દ્રુષ્ટાંત અને રાણી શકુંતલાના પુત્ર ભરત પરથી રાખવામાં આવ્યું હતું. તે સમયે ભારત ખેતી, ઉદ્યોગ અને વેપાર ક્ષેત્રે સક્ષમ હોવાથી ધનિક દેશ હતો. તેથી ભુતકાળમાં ભારતને ‘સોને કી ચીડીયા’ના નામે ઓળખતા.

ભારત દેશએ સમુદ્ર દ્વારા આકર્ષાયેલો દેશ છે તેથી ભારત પર અનેક આક્રમણો થયા અને ભારત પર ધીમે-ધીમે સત્તા પણ હાંસલ થઈ.

વર્ષ 1526 થી 1858(16મી સદીની શરૂઆતથી 19મી સદીના મધ્ય) સુધી ભારત પર મુગલ સામ્રાજ્યનું શાસન ઉપરાંત ભારતમાં વેપાર અર્થ પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ, ડચ અને અંગ્રેજ જેવી વિદેશી પ્રજાનું આગમન થયું હતું. જેમાં અંગ્રેજોએ 1757 થી 1947 સુધી ભારત પર શાસન કર્યું.

1757થી 1858 સુધી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું શાસન જ્યારે 1858 થી 1947 સુધી બ્રિટીશ શાસનકાળનો સમયગાળો હતો.

આમ, અંગ્રેજોએ ભારત પર 18મી સદીના મધ્યથી 20મી સદીના મધ્ય સુધી શાસન કર્યું અને અંતે 15મી ઓગસ્ટ 1947ના રોજ ભારતને સ્વતંત્ર જાહેર કર્યું.

પ્રશ્ન 1 – ટુંકનોંધ લખો : પ્રાચીન ભારત

પ્રાચીન ભારત એટલે હિંદુસ્તાન કે જે સિંધુખીણની સંસ્કૃતિ અને આર્ય સંસ્કૃતિનો સમન્વય છે. ભારત વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ધરાવે છે. જેના અવશેષ હડપ્પા અને મોહે-જો-દડો નામના સ્થળેથી મળ્યા છે.

પ્રાચીન ભારતની સંસ્કૃતિ ખુબ જ સમૃદ્ધ હતી. તેના કારણે વિશ્વમાં ભારત પ્રાચીન સમયથી જ ખેતીમાં વિવિધતા અને આધુનિકતા ધરાવતો દેશ હતો. ભારતના ખેડુતો સમૃદ્ધિ અને સાહસિક હતા.

ભારતના ઉદ્યોગો પણ ઉત્તરતી કક્ષાના ન હતા. તે સમયે ભારતમાં કાપડ, શણ, કોલસો, ગડી, ચા, કોફી અને રબર જેવા ઉદ્યોગોનો વિકાસ થયો હતો. જેમાં ભારત સુતરાઉ કાપડના ઉત્પાદન અને નિકાસમાં અગ્રેસર હતું.

ભારતનો વેપાર પણ વિશ્વ પ્રસિદ્ધ હતો. પ્રાચીન સમયથી ભારતના વેપારી અગવડતા ભોગવી જળમાર્ગે વિશ્વના દેશોમાં મરી-મસાલા, તજ-તેજના, સુતરાઉ કાપડ, ગરમ કાપડ અને મલમલના કાપડનું વેચાણ કરી અઢળક નાણા કમાતા.

આમ, પ્રાચીન ભારત ખેતી, ઉદ્યોગ અને વેપાર ક્ષેત્રે વિકસિતતા અને આર્થિક સંપન્નતાનું પ્રતિક હતા.

→ રાષ્ટ્રીય આવક :

આર્થિક ઇતિહાસકાર અંગુશ મેડિસનના જણાવ્યા મુજબ ભારત વિશ્વનું સૌથી મોટું અર્થતંત્ર હતું.

મૌર્યયુગમાં સમગ્ર ભારત એક જ રાજાના નેજા(શાસન) હેઠળ હોવાથી અર્થતંત્રમાં ઘણા અગત્યના અને વિકાસલક્ષી નિર્ણયો લેવાયા હતા. જેના પરિણામે 16મી સદીમાં મુગલ શાસન દરમિયાન ભારતીય અર્થતંત્ર વિશ્વની આવકના 25% આવક ધરાવતું હતું.

17મી સદીના અર્થ સુધીમાં મુગલ શાસન વિકાસ પામ્યું અને દક્ષિણ એશિયાના 90% ભાગમાં શાસન પ્રાપ્ત કર્યું. જેના કારણે સમાન કરવેરા અને જકાત નાખવામાં આવી.

ઇ.સ. 1700માં ઔરંગઝેબના શાસનકાળમાં ભારતની રાષ્ટ્રીય આવક 10 કરોડ પાઉન્ડ થઇ. ત્યારબાદ વેપાર અર્થે વિદેશી પ્રજાનું ભારતમાં આગમન થયું.

→ રોજગારીનું માળખું :

પ્રાચીન ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ હતો. અને મોટા ભાગની વસ્તી ખેતી આધાર રાખતી હતી. જેમાં નીચે મુજબના ત્રણ ક્ષેત્રોમાં લોકો રોજગારી મેળવતા.

(1) ખેતી :

ભારતની ખેતી સમૃદ્ધિ અને સ્વાવલંબી હોવાને કારણે ગ્રામીણ વિસ્તાર સ્વાવલંબી હતા. તેઓ અનાજ, શાકભાજી, ફળફળાદિ, કપડાં, પગરખાં, પશુપાલન જેવી વસ્તુનું ઉત્પાદન જાતે જ કરતા હોવાને કારણે તેમનું જીવન સુખાકારીવાળું હતું.

(2) ઉદ્યોગ :

ઇતિહાસકાર ટી. રાયચૌધરીના મતે,

‘19મી સદી પહેલા ભારત ઔદ્યોગિક વસ્તુનું ઉત્પાદન કરતો અગ્રગણ્ય દેશ હતો.’

ભારત મુખ્યત્વે સુતરાઉ અને મલમલના કાપડની નિકાસ કરતો. ઉપરાંત કાચું રેશમ, ગરમ કપડાં, શાલ, તાડપત્રી, મુર્તિઓ અને ગળી જેવી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન અને નિકાસ કરવામાં આવતા.

(3) સેવા :

ઇ.સ. પુર્વે 600ના પ્રાચીન ભારતમાં વિવિધ ચિહ્નોવાળા સિક્કા બનાવવામાં આવ્યા હતા. જે તે સમયની વેપારી ગતિવિધિ અને શહેરી વિકાસ માટે સીમાચિહ્નરૂપ હતા.

રાજકીય એકતા, સામર્થ્ય અને સૈન્ય સુરક્ષાને કારણે ખેત ઉત્પાદકતા અને વેપારમાં અસાધારણ વૃદ્ધિ થઇ હતી.

દા.ત. લોથલથી મળેલી નગર વ્યવસ્થા.

આમ, ભારતમાં તમામ ક્ષેત્રમાં પ્રાચીન સમયે સુવર્ણકાળમાં લક્ષણો હતા.

પ્રશ્ન 2 – સ્વતંત્રતા પહેલાનું ભારતીય અર્થતંત્રનો પરિચય આપો.

બ્રિટીશ શાસન દરમિયાન ભારતને ઓછા પ્રમાણમાં સારા પરિણામ અને વધુ પ્રમાણમાં ખરાબ પરિણામોનું સામનો કરવો પડ્યો. જે નીચે મુજબ છે.

(1) રેલવે :

ભારતના વાહનવ્યવહારને ઝડપી અને સુદૃઢ બનાવવાનું કાર્ય બ્રિટીશ શાસન દરમિયાન થયું હતું. જે એક લાભ આપનારી વ્યવસ્થા હતી.

16મી એપ્રિલ 1853ના રોજ બોરીબંદરથી થાણે પ્રથમ રેલવેની શરૂઆત થઈ હતી. જે 1947 સુધીમાં 53000 કિલોમિટરની લંબાઈ ધરાવતી હતી. જેના દ્વારા 68 લાખ મુસાફરને વાહનવ્યવહારનો લાભ મળતો.

(2) માર્ગ પરિવહન :

અંગ્રેજ શાસનકાળ દરમિયાન 1855માં જાહેર બાંધકામ ખાતાની રચના(P.W.D.) કરવામાં આવી હતી. જેના દ્વારા અંગ્રેજોએ રસ્તા બાંધકામની જવાબદારી ઉપાડી હતી.

19મી સદીના અંત સુધીમાં રસ્તાની લંબાઈ 2,78,420 હતી. જે વધીને 1943 સુધીમાં 4,47,105 કિલોમિટર થઈ. જે પૈકી 32% રસ્તા પાકા અને 68% રસ્તા કાચા હતા.

(3) બેંક :

1770માં ખાનગી ક્ષેત્રે બેંકની સ્થાપના થઈ. જે 1946 સુધીમાં વધી 700 જેટલી થઈ.

1935માં ભારતીય રિઝર્વ બેંક ઓફ ઇન્ડિયાની સ્થાપનાઈ. જે આઝાદી બાદ ભારતની મધ્યસ્થ બેંક બની

(4) સામાજિક માળખું :

અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન ભારતીય પ્રજાના સાથ-સહકારથી બાળકોને દુધ પીતી કરવાનો રિવાજ નાબુદી, સતી-પ્રથા નાબુદી અને પીઠારાનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો.

(5) મુડી રોકાણનો પ્રવાહ :

બ્રિટીશ શાસન દરમિયાન ભારતમાં જે મુડીરોકાણ કરવામાં આવ્યું તેની દીશા ભારત વિરોધી અને બ્રિટન તરફી રહી હતી. જેથી ભારત પર અંગ્રેજોનું સામ્રાજ્ય કાયમ રહે અને તમામ લાભ બ્રિટને મળે.

જેમ કે,

(i) રસ્તા અને રેલવે પાછળ થયેલા મુડીરોકાણનો હેતુ બ્રિટનમાં કાચા માલની આયાતને, ભારતમાં તૈયાર વસ્તુની નિકાસને અને લશ્કરી ફેરફારને અનુકુળ રહે તે હતું.

(ii) રેલવે માટે ઉચ્ચ કક્ષાના નિષ્ણાંતો અને અધિકારીઓને ઊંચા પગારે ભારતમાં લાવવામાં આવે.

(iii) બ્રિટીશ શાસન દ્વારા શિક્ષણ પાછળ મુડીરોકાણ કરી બ્રિટીશ સરકારને કારકુન મળી રહે તેવું શિક્ષણ અપાવવું.

(iv) આ તમામ મુડીરોકાણ માટે ઊંચા દરે મુડી બ્રિટનથી લાવી તેની ચુકવણીનો બોજ ભારત પર નાખ્યો.

(6) વિવિધ ભરણાનો બોજ :

‘ભારતે બ્રિટીશ હુકમતને વહીવટનો ચાર્જ ચુકવવો પડતો જે હોમ ચાર્જિસ કે ભરણા તરીકે ઓળખાતો હતો.’

ભારતે બ્રિટીશરોને આવી કેટલીક ચુકવણી કરવી પડતી જેમ કે, અધિકારીના પગાર-પેન્શન, ભથ્થાઓ, લશ્કરનું ખર્ચ, દેવા પર વ્યાજની ચુકવણી વગેરે. આ રકમથી બ્રિટનનું બજેટ બનતું હતું.

ઇ.સ. 1924-25માં આ રકમ 300 લાખ પાઉન્ડ હતી. 1945 માં 1350 લાખ પાઉન્ડ થવા પામી.

આ ચુકવણીને લીધે ભારત ગરીબ અને બ્રિટન ધનવાન બન્યું.

(7) કરવેરાના ઊંચા દરે :

બ્રિટીશ શાસન દરમિયાન કરવેરાથી થતી આવકની ગણતરી 1876 માં દાદાભાઈ નવરોજીએ કરી હતી. જે નીચે મુજબ છે,

‘વધુ આવક ધરાવતા બ્રિટનમાં કરવેરા દ્વારા રાષ્ટ્રીય આવકના 8% હિસ્સો આપતા. જ્યારે ઓછી આવકવાળા ભારત પાસેથી 15% જેટલો રાષ્ટ્રીય આવક હિસ્સો કરવેરારૂપે ઉઘરાવાતો.’

ભારતમાં દરિયાકાંઠે અને રણપ્રદેશમાં મીઠું સરળતાથી મળતું હોવા છતાં બ્રિટીશ સરકાર ઇંગલેન્ડની મીઠું લાવી ભારતમાં વેંચતી અને ભારતીય મીઠા પર ઊંચો કરવેરો વસુલ કરતી. જેથી એક તરફ બ્રિટને કરવેરાની આવક મળે અને બીજી તરફ ભારતીય મીઠું મોંઘુ થવાથી ઓછું વેચાય.

આ જ કારણથી ગાંધીજીએ દાંડીક્રુચ કરી સવિનય મીઠાનો સત્યાગ્રહ કર્યો હતો.

(8) જકાતના વિવિધ દર :

આયાત અને નિકાસ થતી વસ્તુ પર જે કરવેરા નાખવામાં આવે તેને જકાત કહે છે.

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ 1716માં મુગલ બાદશાહ પાસેથી પરવાનગી મેળવી જકાતમાં માફી મેળવી હતી. તેનાથી વિરુદ્ધ ભારતીય વેપારીઓને જકાત ભરવી પડતી હતી.

જેમ કે, ભારતના સુતરાઉ કાપડની નિકાસ પર 15% જકાત અને બ્રિટનથી આવતા સુતરાઉ કાપડ પર માત્ર 2.5% જકાત હતી. જેથી ભારતના સુતરાઉ ઉદ્યોગની પડતી શરૂ થઇ.

(9) ઉદ્યોગનીતિ :

બ્રિટનમાં 1750 થી 1830ના સમયગાળામાં ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ થઇ. જ્યારે 1858 સુધીમાં મોટા ભાગનો દેશ અંગ્રેજ શાસન હેઠળ આવી ગયો હતો. જેથી બ્રિટીશ સરકારે બ્રિટનમાં ઉત્પાદિત વસ્તુ ભારતમાં વધુને વધુ વેચાઇ તેવી નીતિ અપનાવી હતી.

આ નીતિને લીધે ભારતીય ઉદ્યોગો પડી ભાંગ્યા અને શ્રમિકોની બેકારી વધી. જેથી તેઓ ખેતી તરફ વળ્યા. પરિણામે ખેતી પર શ્રમિકનું ભારણ વધ્યું.

(10) આર્થિક શોષણ :

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની અને બ્રિટીશ સરકારે એવી વ્યુહરચના અપનાવી કે જેનાથી ભારતીય સાધનનો મહત્તમ ઉપયોગ કરી બ્રિટનના ઉદ્યોગનો વિકાસ થાય. ઉપરાંત તેમની ખેતનીતિ અને ઔદ્યોગિક નીતિ પણ બ્રિટનના વિકાસને પ્રોત્સાહન આપ્યું.

જેમ કે, ભારતના ભોગે ઉદ્યોગને જરૂરી કાચો માલ મળી રહે તે હેતુથી ભારતીય ખેતીનું વેપારીકરણ થયું.

(11) હસ્તકલા કારીગરનું શોષણ :

વિવિધ હસ્તકલાની વસ્તુનું વેચાણ કરી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની આવક ઊભી કરવા ઇચ્છતી હતી. જેથી તેણે હસ્તકલાથી વસ્તુ કારીગર પાસેથી બજારકિંમત કરતા 15 થી 40% ઓછી કિંમતે ખરીદવાનું શરૂ કર્યું. જે કારીગર ઓછી કિંમતે વસ્તુ વેચવાની ના પાડે તેના પર શારિરીક જુલમ કરવામાં આવે. આ જુલમથી બચવા કેટલાક કારીગરોએ પોતાના હાથના અંગુઠા જાતે જ કાપી નાખ્યા હતા.

(12) ખેતી :

અંગ્રજોએ ભારતીય ખેડૂતો પાસેથી ઊંચા દરે જમીન-મહેસુલ લઈ ખેડહકની અસલામતી અને જમીનદારી પ્રધાને ઉત્તેજન આપી શોષણ કર્યું હતું. જેથી ખેડૂતો ગરીબ અને ખેતમજૂર બની ગયા હતા.

અંગ્રજોએ ખેતીનો ઉપયોગ પોતાના સ્વાર્થ માટે શરૂ કર્યો. જેનાથી ખેડૂતોને ભારે નુકસાન થયું.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ બાદ કાપડના ઉદ્યોગમાં ગળીની જરૂરિયાત હોવાથી બ્રિટીશ સરકારે ગળીનું ઉત્પાદન અને નિકાસ વધે તેવા પ્રયત્નો કર્યા. પરંતુ ગળીની ખેતી માટે ધિરાણ અપાતું નહિ. અને જો પાક નિષ્ફળ જાય તો ધિરાણ ભરપાઈ ન કરી શકનાર ખેડૂત દેવાદાર બનતો.

(13) મહેસુલનો દર :

ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીઓ રાજાઓ પાસેથી ભારતના જમીન માલિકો પાસે ઊંચા દરે મહેસુલ ઉઘરાવવાનો પરવાનો મેળવ્યો. જેના દ્વારા તેઓ ખેતી આવકના અડધા ભાગ જેટલો મહેસુલ ઉઘરાવતા.

મહેસુલ ઉઘરાવવામાં બ્રિટીશ સરકાર ખુબ કડક હતી, મહેસુલ ભરપાઈ ન કરનારને દંડ કરતી, મિલકતો જપ્ત કરવી અને ખેડાણની જમીન પાછી લઈ લેતી.

પ્રશ્ન 3 - વિકાસમાન અર્થતંત્રના લક્ષણો જણાવો.

(1) રાષ્ટ્રીય આવકમાં વિવિધ ક્ષેત્રનો ફાળો :

રાષ્ટ્રીય આવક આર્થિક વૃદ્ધિના માપનનો મહત્વનો માપદંડ છે. આયોજનના 63 વર્ષ પરથી તારવી શકાય કે રાષ્ટ્રીય આવક પર ખેતી ક્ષેત્રનો સેવા ક્ષેત્રનો ફાળો સતત વધ્યો છે. વર્તમાન સમયમાં રાષ્ટ્રીય આવકમાં સૌથી વધુ ફાળો સેવાક્ષેત્ર (52.7%) આપી પ્રથમ ક્રમે છે. રાષ્ટ્રીય આવકમાં વિવિધ ક્ષેત્રનો ફાળો કોષ્ટક પરથી દર્શાવી શકાય.

વધારો-ઘટાડો	ક્ષેત્ર	1950-51	1990-91	2000-01	2014-15
↓	ખેતી	53.1 %	29.6 %	22.3 %	17.6 %
↑	ઉદ્યોગ	16.6 %	27.7 %	27.3 %	29.7 %
↑	સેવા	30.3 %	42.7 %	50.4 %	52.7 %

(2) રોજગારીનું સ્તર :

ભારતમાં રોજગારી માટે નીચે મુજબ ત્રણ સ્તર કે ક્ષેત્ર તારવવામાં આવ્યા છે.

પ્રાથમિક ક્ષેત્ર :

આ ક્ષેત્ર ખેતી સાથે પશુપાલન અને મરઘા-બતકા ઉછેર જેવી પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ થાય છે.

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર :

આ ક્ષેત્રમાં નાના-મોટી પાયાના ઉદ્યોગો, બાંધકામ ક્ષેત્ર, પાણી-પુરવઠો, વિજળી અને ગેસ જેવી પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ થાય છે.

સેવા ક્ષેત્ર :

આ ક્ષેત્રમાં વાહનવ્યવહાર, સંદેશાવ્યવહાર, શિક્ષણ, આરોગ્ય, બેન્કિંગ જેવી પ્રવૃત્તિનો સમાવેશ થાય છે.

રોજગારીમાં વિવિધ ક્ષેત્રનો ફાળો નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય.

વધારો-ઘટાડો	ક્ષેત્ર	1951	1990-91	2000-01	2014-15
↓	ખેતી	72.1 %	66.9 %	56.7 %	48.9 %
↑	ઔદ્યોગિક	10.6 %	12.7 %	18.1 %	24.2 %
↑	સેવા	17.3 %	20.4 %	25.2 %	26.9 %

(3) આર્થિક વૃદ્ધિ :

1950-51 થી 1990-91 દરમિયાન આર્થિક વૃદ્ધિનો દર 3.5% હતો. જે 1990-91 બાદ આર્થિક અરિવર્તન બાદ 6.8% થયો.

2012-13 બાદ 2014-15માં આર્થિક વૃદ્ધિ દર 5%થી નીચો રહ્યો હતો.

સાધનભાવે ચોખ્ખી રાષ્ટ્રીય આવક 1950-51માં ₹ 2,69,724 કરોડ હતી. જે વધીને 2013-14માં ₹ 87,51,834 કરોડ થઈ. એટલે કે 63 વર્ષના સમયગાળા દરમિયાન રાષ્ટ્રીય આવકમાં 18 ગણો વધારો થયો.

(4) માથાદીઠ આવક :

1950-51 માં ભારતની માથાદીઠ આવક 7,114 ₹ હતી. જે 2013-14માં વધીને 39,904 ₹ થઈ. એટલે કે 63 વર્ષમાં માથાદીઠ આવકમાં સાડા ચાર ગણો વધારો થયો.

1950-51 થી 1990-91 માં માથાદીઠ આવકમાં વાર્ષિક 1.6%ના દરે વૃદ્ધિ થઈ. જ્યારે 1990-91 બાદ 5.5% ના દરે વધારો થયો.

(5) પાયાની સુવિધામાં વૃદ્ધિ :

‘દેશના વિકાસ માટે જરૂરી એવી પાયાની સગવડના સમૂહને આંતરમાળખાની સુવિધા કહે છે. જેમાં શિક્ષણ, આરોગ્ય, સંદેશા વ્યવહાર, વાહનવ્યવહાર, સિંચાઈ, બેન્કિંગ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.’

પાયાની સુવિધામાં નીચે મુજબ વૃદ્ધિ જોવા મળી હતી.

(i) સિંચાઈની સગવડ :

1950-51 માં 22.6 મિલિયન હેક્ટરમાં સિંચાઈ જે વધીને 2012-13 માં 63 મિલિયન હેક્ટરમાં સિંચાઈની સુવિધા વિસ્તરણ પામી.

એટલે કે કુલ 45% વાવેતરનો વિસ્તાર સિંચાઈની સુવિધા હેઠળ હતો.

(ii) શિક્ષણની સુવિધા :

ભારતમાં સાક્ષરતાનો દર 1950-51 માં 18.33% હતો. જે વધીને 2011 માં 73% થતો. FICCI મુજબ નીચેની માહિતી દર્શાવી શકાય.

સમય	કોલેજ	યુનિવર્સિટી	(FICCI મુજબ)
આઝાદી	500	20	
વર્તમાન	35000	719	

(iii) વિજળીની સુવિધા :

1950-51માં વિજળી ઉત્પાદન 2300 MW હતું. જે 2011-12માં વધી 2,43,000 MW થયું. એટલે કે ભારતે વીજ-ઉત્પાદનમાં સિદ્ધિ હાંસલ કરી.

(iv) રોડ-રસ્તાની સુવિધા :

ભારતમાં અંદાજે 48.6 લાખ કિલોમીટર રસ્તાની લંબાઈ જોવા મળે છે. ભારત વિશ્વના સૌથી મોટા રોડ નેટવર્ક ધરાવતા દેશોમાં બીજા ક્રમે છે.

(v) રેલવેની સુવિધા :

ભારતમાં અંદાજે 65000 કિલોમીટરનો રેલ-માર્ગ છે. ભારતીય રેલવે વિશ્વનું ચોથા નંબરનું રેલવે ધરાવે છે.

વિશ્વ બેંક દ્વારા જાહેર થયેલા 2014માં અહેવાલ મુજબ સમ-ખરીદશક્તિના સિદ્ધાંત મુજબ ભારત વિશ્વની ત્રીજા નંબરની અર્થવ્યવસ્થા ધરાવે છે.

2011ના વિશ્વ બેંકના આંતરરાષ્ટ્રીય સરખમણી કાર્યક્રમ મુજબ ભારત અમેરિકા અને ચીન બાદ ત્રીજા ક્રમે હતો. જે 2005ના અભ્યાસમાં દસમાં ક્રમે હતું. જ્યારે જાપાનની અર્થવ્યવસ્થા ચોથાક્રમે હતી.

પ્રશ્ન 4 - સ્વાતંત્ર્ય પછીના ભારતીય અર્થતંત્રની સમજૂતી આપો.

આઝાદી બાદનું ભારતીય અર્થતંત્ર અલ્પ વિકસિત અર્થતંત્રમાંથી વિકાસશીલ અર્થતંત્ર તરફ અગ્રેસર રહેલું જોઈ શકાય છે. જેમાં,

(1) માથાદીઠ આવક :

માનવ વિકાસ અહેવાલ 2014 મુજબ ભારતની માથાદીઠ આવક વર્ષ 2013માં 5150 \$ હતી જે ચીનની માથાદીઠ આવક 11,477 \$, શ્રીલંકાની 9,250 \$, અમેરિકા 52,308 \$ અને નોર્વેની 63,909 \$ કરતાં ઘણી ઓછી જણાય છે. જે વિકસિત દેશોની માથાદીઠ આવક કરતા 7 થી 10 ગણી ઓછી છે અને પછાત દેશો કરતાં વિશેષ વધારો સૂચવતી નથી જે નીચેની અનુસૂચિ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે :

માનવ વિકાસ અહેવાલ 2014 મુજબ	
દેશ	માથાદીઠ આવક (અમેરિકન ડોલરમાં)
નોર્વે	63,909
USA	52,308
જર્મની	43,049
UK	35,002
ચીન	11,477
શ્રીલંકા	9,250
ભારત	5,150
પાકિસ્તાન	4,652
બાંગ્લાદેશ	2,713

(2) ખેતી :

ભારત એક ખેતી પ્રધાન દેશ છે જે નીચેના આંકડાઓ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે.

આઝાદી સમયે ભારતની લગભગ 72% અને 2001-'02માં 58% વસ્તી ખેતીમાંથી રોજગારી મેળવતી હતી જે પ્રમાણ ઘટીને 2013-'14માં 49% રહેલું જોવા મળે છે. તે જ રીતે 1950-'51માં ખેતીક્ષેત્રનો રાષ્ટ્રીય આવકનો ફાળો 55% હતો તે વર્ષ 2013-'14માં ઘટીને માત્ર 14% રહ્યો છે.

(3) ઉદ્યોગો :

1951માં ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર 10.6%ને રોજગારી આપતું હતું તે વધીને 2011-'12માં 24.2% થયું. જ્યારે રાષ્ટ્રીય આવકમાં ઉદ્યોગોનો ફાળો 1950-'51માં 16.6% હતો તે વધીને વર્ષ 2014-'15માં 29.7% થયેલો જોઈ શકાય છે.

આ ઉપરાંત ઉદ્યોગ ક્ષેત્ર વર્તમાન સમયમાં 2 / 3 ભાગની નિકાસ કમાણી મેળવે છે. ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે ભારતનો ઝોક વધો હોવા છતાં ભારત ઔદ્યોગીક દેશ બની શક્યો નથી.

(4) સેવા ક્ષેત્ર :

રાષ્ટ્રીય આવકમાં સેવા ક્ષેત્રનો ફાળો 1950-'51માં 30% હતો જે વધીને 2014-'15માં 52.7% થયો, જ્યારે રોજગારીમાં 1951માં સેવા ક્ષેત્રનો ફાળો 17.3% હતો તે વધીને 2011-'12માં 26.9% થવા પામ્યો હતો.

આમ, સ્વાતંત્ર્ય બાદ સેવા ક્ષેત્રે રાષ્ટ્રીય આવક અને રોજગારીના ક્ષેત્રમાં અભૂતપૂર્વ વિકાસ કર્યો છે.

(5) વસ્તી :

વર્ષ 1901માં ભારતની વસ્તી 23.84 કરોડ હતી. જે વધીને 1951માં 36.1 કરોડ થઈ. વર્ષ 2001માં 102.7 કરોડ થઈ હતી અને છેલ્લી વસ્તી ગણતરી 2011 પ્રમાણે ભારતની વસ્તી 121.02 કરોડ હતી. આમ, ભારતીય વસ્તી વૃદ્ધિ 1.5%ના દરે થવા પામી છે.

(6) ગરીબી :

ભારત નિરપેક્ષ ગરીબીની સમસ્યા ધરાવતો દેશ છે. વર્ષ 1973-'74માં લોકો ગરીબ હતા જે પ્રમાણ ઘટીને વર્ષ 1993-'94માં 45.3% અને 2004-'05માં 37.2% અને વર્ષ 2011-'12 મુજબ 21.9% વસ્તી ગરીબ હતી. આમ, ગરીબીનું પ્રમાણ ઘટ્યું છતાં ભારતની દારૂણ ગરીબીમાં કોઈ મોટો ફેરફાર થવા પામ્યો નથી.

(7) બેકારી :

ભારતમાં માળખાગત બેરોજગારી ધરાવતો દેશ છે. વર્ષ 1951માં 33 લાખ બેરોજગાર હતા જ્યારે નેશનલ સેમ્પલ સર્વેના અંદાજ મુજબ વર્ષ 1999-2000માં ભારતના 7.31% લોકો બેકાર હતા. 2004-'05માં એ પ્રમાણ વધીને 8.2% થયું, પરંતુ 2009-'10માં ઘટીને 6.6% થયું. ફરી ઘટીને 5.6% સુધી નીચું આવ્યું પરંતુ ભારતની ગ્રામીણ બેકારીમાં પ્રચ્છન્ન બેકારીનું પ્રમાણ વિશેષ છે. જે છૂપી હોવાથી હોવાથી માપી શકાતી નથી. ભારત ઊંચી બેકારી ધરાવતો દેશ ગણાવી શકાય.

(8) માનવ વિકાસ :

વિશ્વના વિકસિત દેશોની તુલનામાં ભારતમાં લોકોનું જીવનધોરણ ખૂબ નીચું છે. સામાન્ય રીતે માનવ વિકાસ અહેવાલ કે જેની રચના સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ કરે છે તે મુજબ સરેરાશ આયુષ્ય, જ્ઞાન અને જીવનધોરણનાં માપદંડ અનુસાર એક માનવ વિકાસ આંક તૈયાર કરવામાં આવે છે જે માનવ વિકાસ અહેવાલ તરીકે ઓળખાય છે.

2000ના માનવ વિકાસ અહેવાલ મુજબ ભારતનો માનવ વિકાસ આંક 0.463 હતો જે સુધરીને 2010માં 0.547, 2012માં 0.554, 2013માં 0.586ના આંક સાથે ભારત વિશ્વના 187 દેશોમાં 136મા ક્રમે હતું.

પ્રશ્ન 5 – ટુંક નોંધ : રેલવેનો વિકાસ.

ભારતમાં વાહનવ્યવહારની સુવિધા ઝડપી અને સુદ્રઢ બનાવવા અંગ્રેજોએ રેલવેની શરૂઆત 16મી એપ્રિલ, 1853ના રોજ બોરીબંદરથી થાણા વચ્ચે કરી હતી.

1947 સુધીમાં રેલવેની લંબાઈ 53,000 કિલોમીટર હતી. જે 68 લાખ મુસાફરોને સેવા પુરી પાડતી હતી. વર્તમાન સમયમાં રેલવે 65,000 કિલોમીટરની લંબાઈ ધરાવે છે. વર્તમાન સમયમાં ભારતીય રેલવે વિશ્વનું ચોથા નંબરનું નેટવર્ક ધરાવે છે.

વર્તમાન સમયમાં ભારતીય રેલવે ભારતીય અર્થતંત્રની જીવનરેખા સમાન છે. અને ભારત સરકારનું સૌથી મોટું જાહેર સાહસ ધરાવે છે.

પ્રશ્ન 6 – ભારત ખેતી પ્રધાન દેશ છે. : વિધાન સમજાવો.

આયોજનકાળ દરમિયાન ભારતની રાષ્ટ્રીય આવક અને રોજગારીમાં ખેતી ક્ષેત્રનો હિસ્સો ઘટવા છતાં ખેતી મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. 2013-14માં રાષ્ટ્રીય આવકમાં ખેતીનો હિસ્સો 14% જ્યારે રોજગારીમાં 49% છે.

ભારતીય અર્થતંત્રની સફળતા કે નિષ્ફળતા ખેતી ક્ષેત્રની સફળતા કે નિષ્ફળતા પર અવલંબી છે. સામાન્ય ભાવ સપાટીની વધ-ઘટ પણ ખેત પેદાશની ભાવ સપાટી પર આધારીત છે. આથી કહેવાય કે ભારતીય અર્થતંત્રમાં ખેતી કરોડરજ્જુ સમાન છે.

